

ŽIDOVSKÝ HŘBITOV VE VLADISLAVOVĚ ULICI

MICHAELA SELMI WALLISOVÁ

Příspěvek k pohřebnímu ritu pražské minoritní židovské komunity ve středověku, jak jej dovolil poznat záchranný archeologický výzkum v dnešní Vladislavově ulici. Zasáhl část bývalého hřbitova (tzv. Židovské zahrady), kde se pohřbívalo mezi lety 1254–1478. Z celkového počtu 401 odkrytých hrobů mohla být část vědecky zdokumentována. Kromě statistických analýz poskytla i informace o rituálních praktikách, z nichž některé nemají v dosavadní evropské literatuře obdoby. Otázky, které nález hřbitova otevřel, jsou vlastní i prostoru dalece přesahujícímu území Čech.

A contribution to the burial rite of Prague Jewish minority during the middle ages, based upon a rescue excavation in modern Vladislavova street. The excavation revealed part of the former cemetery (the so called Jewish garden) with graves from 1274–1478. From the total number of 401 exposed graves some were scientifically documented. Apart from spatial analysis, information was also gained concerning burial practises, from which some have no analogies in European literature. Questions addressed by the excavation of this cemetery are of relevance to regions beyond Bohemia.

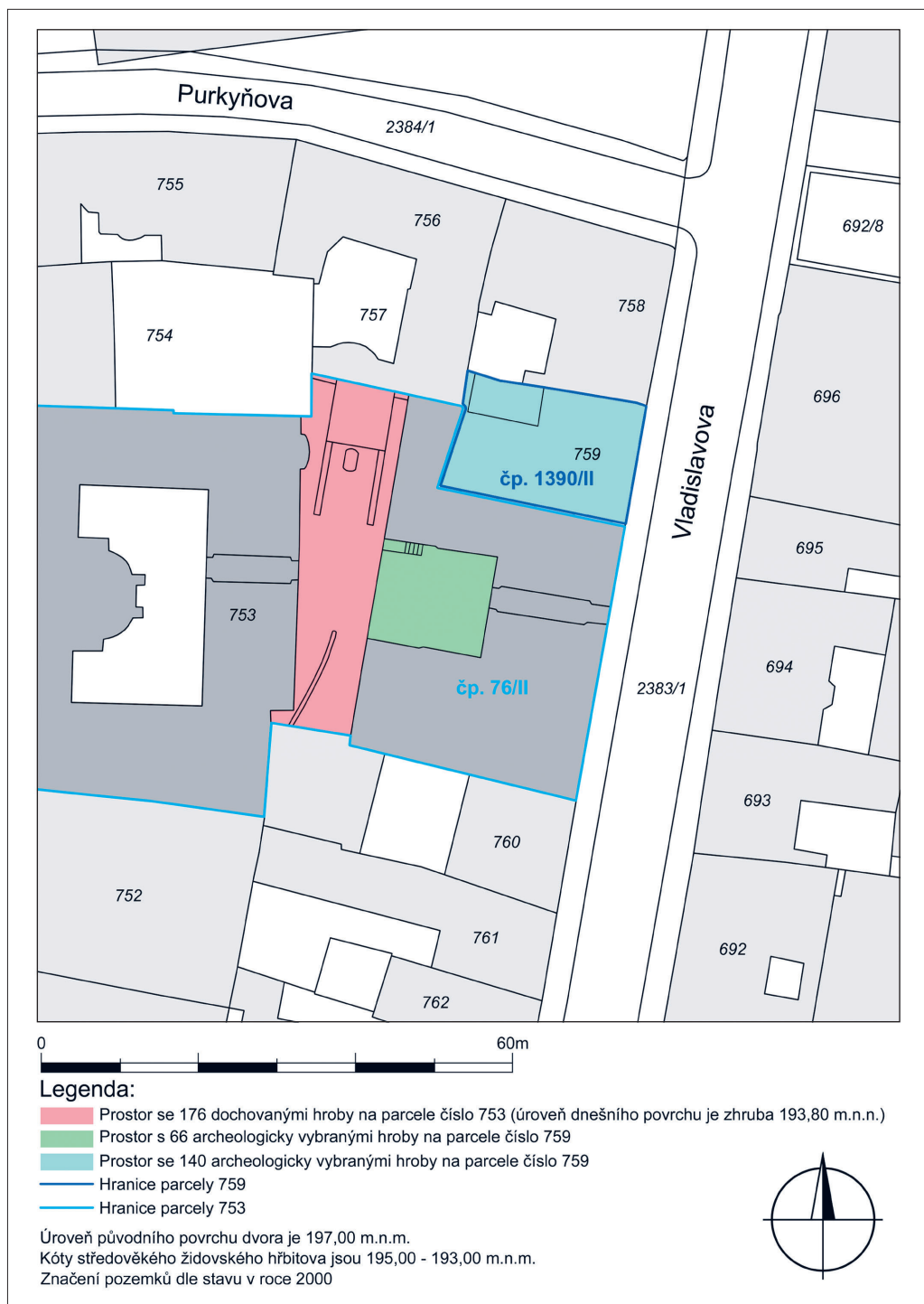
Klíčová slova — hřbitov — pohřebiště — archeologický výzkum — židovský — Praha — Nové Město pražské — geograficko informační systém — hrob

Zájem o život lidí žijících na okraji společnosti, ke kterým lze řadit i život židů ve středověké Evropě, v současné době panuje nejen v historickém bádání o středověku. Problém života menšin je aktuální zvláště v naší době, kdy jsme konfrontováni s názory nábožensky i národnostně odlišnými od naší kultury. Sledování procesu sžívání židovské menšiny s křesťanskou nebo islámskou společností ve středověku, kde na jedné straně byla patrná snaha o přiblížení (židé vždy používali jazyk země, ve které žili, byli bilingvní), na druhé pak o udržení tradic, přežívajících v některých případech i celá tisíciletí, patří do zorného pole i současné archeologie. Počáteční tolerance raně středověké křesťanské společnosti přivádějící židy ze světa islámského, v Evropě zastoupeného především na Iberském poloostrově, byla vystřídaná po křížových výpravách pronásledováním. To se zhoršovalo v dobách sociální a ekonomické krize, kdy židé sloužili za terč pro uvolnění nashromážděné frustrace všech společenských vrstev. Jak jsem zmínila výše, zvýšený zájem o historii vyloučených se nevyhnul ani archeologii. Důkazem je letošní číslo francouzského archeologického časopisu *Archéopages* n. 25, jehož název je příznačný – *Segregation*. Jistě není nutné zdůrazňovat, že jeho část je věnována i archeologickým výzkumům židovských lokalit.

V našem středoevropském prostoru byl zřejmě zatím plošně nejrozsáhlejší akcí v rámci archeologie středověku záchranný výzkum v Praze, který proběhl v letech 1997–2000 v prostoru tzv. Židovské zahrady, a to v dnešní Vladislavově ulici na Novém Městě, na parcelách domů (ve sklepích i na dvoře) čp. 1390/II a 76/II (WALLISOVÁ 1998; 2002). Původně se předpokládalo, že tento středověký židovský hřbitov, písemnými prameny datovaný do let 1254–1478, podléhl po svém zrušení kompletní devastaci (mladší novověká zástavba, přepohřbení ostatků prováděné až do 18. století atd.). V literatuře se tak pouze zběžně vymezoval prostor Židovské zahrady mezi ulicemi Lazarská, Spálená, Jungmannova a Purkyňova (LORENC 1973, 25). Až do roku 1997 nedošlo k většímu plošnému výzkumu, který by zachytil neponičenou část pohřebiště (WALLISOVÁ 1998). Výzkum na parcelách domů čp. 1390/II., 76/II se po vyhlášení kulturní památky „Židovská zahrada“ stal první a poslední možností k plošnému archeologickému výzkumu v tomto mikroregionu (obr. 1).

Během prací na zmíněném záchranném výzkumu nebyla zjištěna antropogenní aktivita stratigraficky starší než židovský hřbitov. Nejstarším archeologickým nálezem na lokalitě je tedy pozůstatek židovského pohřebiště, které s určitostí existovalo v roce 1254, aniž by bylo možné vyloučit dřívější vznik, a bylo zrušeno královským výnosem roku 1478. Celkem bylo nalezeno 401 hrobů, z nichž část zůstala zachována ve dvoře čp. 72/II (WALLISOVÁ 2002).

Původní povrch hřbitova, pokrytý štětem z pískovců a opuky, byl zachycen ve dvoře čp. 76/II, a to ve všech sektorech zhruba na nadmořské výšce 194,80 m n. m./Jadran. V povrchové vrstvě hřbitova bylo nalezeno několik drobných úlomků z opukových náhrobků, v několika případech i s hebrejskými písmeny. Průzkum původního povrchu hřbitova je zcela unikátní. Podle dostupných informací se ho nepodařilo zatím na zahraničních lokalitách detailněji zkoumat, neboť pražská lokalita je jediná, na níž se dochoval. U části hrobů vystupovaly na povrch desky z břidlice nebo sekundárně využitě mlýnské kameny, které byly kolmo zasazeny do podloží a podélně rámovaly okraje

Obr. 1. Zkoumané parcely ve Vladislavově ulici (podklad M. Kalíška překreslil a upravil M. Ďurica).

hrobových jam (obr. 2). Vzhledem k tomu, že výzkum nebyl dokončen a část hrobů nebyla prozkoumána, není možné přesně určit počet nalezených hrobů, poslední přidělené číslo hrobu je H 401. Podle zatím dostupných zjištění by dna hrobových jam neměla být zahloubena pod úroveň 193 m n. m./Jadran.

Pohřební ritus židovského obyvatelstva se vyznačuje jednoduchostí a strohostí. Nebožtíci měli být podle pravidel oblečeni pouze do pohřebního rubáše, příslušníci diaspory mohli být navíc na poslední cestu vybaveni váčkem se zeminou z Izraele, který měl být uložen pod jejich hlavou. Podle židovské věrouky totiž neměl být u mrtvých rozpoznán jejich sociální status (EHL/PAŘÍK/FIEDLER 1991, 6). Vzhledem k tomu, že židé z diaspory měli zpravidla k dispozici v každé zemi jen několik lokalit určených k pohřbívání, bylo nutné nebožtíky převážet, jak ostatně vyplývá i z celních statů, která dovozovala židům převážet své mrtvé zdarma. Židé tedy ukládali mrtvé do dřevěných rakví, aby bylo možné je transportovat na příslušné pohřebiště. V zemi původu bylo spíše zvykem

Obr. 2. Kamenné obložení hrobových jam (foto K. Kozák, 1999).

mrtvé pohřbívat pouze v rubáši. Rovněž u nežidovského obyvatelstva bylo ve středověku mnohem obvyklejší pohřbívání bez rakví.

Velmi pietní vztah k mrtvým lze pozorovat i v přístupu k organizaci hřbitova. Každý zemřelý měl právo na svůj vlastní hrob (a to včetně dětí) a nikdo nesměl narušit jeho posmrtný klid. Tento přístup nebyl u křesťanského obyvatelstva obvyklý. Právě při archeologickém výzkumu ve Vladislavově ulici je dobře pozorovatelná snaha nenarušit starší hroby novými. Prostor hřbitova byl omezený. Hroby byly tak hustě umístěny vedle sebe, že někdy došlo ke zborcení stěn starších hrobů při hloubení nových. Při výzkumu bylo zjištěno několik superpozic hrobových jam, nikdy však nebyly narušeny samotné rakve s ostatky.

Mrtví byli uloženi v prostých dřevěných rakvích. Nalezené rakve byly velmi poškozeny tlením, takže pouze u části byl zjištěn druh použitého dřeva. I tak je možné potvrdit převahu borovice, která byla často použita při výrobě židovských rakví.¹ V mnoha případech byly použity k zatlučení vík rakví masivní železné hřeby, jejichž počet kolísal mezi čtyřmi až šesti. V několika případech bylo objeveno rohové kování pro zpevnění konstrukce. Nebožtíci nalezení na pražském pohřebišti byli zpravidla uloženi v poloze na zádech s rukama podél těla, někdy byly ruce položeny pod pánev. Poloha rukou pravděpodobně nesouvisí s ritem, ale spíše se jedná o ukázkou praktického přístupu, kdy bylo nutné kvůli malému prostoru hřbitova uložit mrtvého do velmi úzké rakve. Pouze v jednom případě (H 347) mrtvý ležel na pravém boku a nohy měl pokrčené v kolenou. Tato anomálie byla způsobena nejspíše patologickou deformací kloubu, kdy nebylo možné nohy narovnat do obvyklé polohy. Tuto hypotézu však nelze zcela podložit, neboť kosti byly poškozeny tlením.

Hrobové jámy na zkoumaném hřbitově byly orientovány směrem západ–východ, někdy s mírnou odchylkou ve směru severozápad–jihovýchod. Hlava nebožtíka směřovala na západ nebo severozápad. U židovských pohřbů na jiných lokalitách byly zjištěny dvě základní orientace. Nejčastěji právě s hlavou na západ a nohama na východ, což je obecně vykládáno tak, že nebožtíci po smrti hledí k Jeruzalému. Drobná odchylka v orientaci (hlava k severozápadu) byla zjištěna i na jiných pohřebištích (např. Ennezat u Clermont Ferrand, Francie) a bývá vysvětlována rozdílností ročního období, kdy došlo k uložení rakve do země. Tato domněnka bude dále zkoumána a ověřována i na pohřebišti ve Vladislavově ulici. Zřídka se vyskytuje orientace druhá, kdy hlava je směřována na sever a nohy na jih (York v Británii, Worms v Německu). Její vysvětlení není příliš jednoznačné, snad se v okolí vyskytovala synagoga, podle které bylo rovněž možné hrob orientovat (BÖCHER 1992, 9).

¹ Za ústní informaci Alexandru Putíkovi děkuji.

Vzhledem k vysokému stupni rozkladu a velice agresivnímu prostředí štěrkopísků nebylo možné zjistit, zda mrtví měli pod hlavou pytlíček zeminy z Izraele. Přes veškerou snahu nebyly pro aplikaci tohoto rituálního postupu nalezeny pod lebkami jakékoliv indicie. Rovněž také nevíme, zda mrtví byly zabaleny do rubáše, pouze v jednom případě byly nalezeny zbytky tkaniny na lebce (hrob H 136). U menší části hrobů byly nalezeny břidlicové destičky na očích a v ústech (obr. 3) nebo křemenné valouny (velikost 10–20 cm) uložené u kotníku či na prstech nohy (obr. 4). K použití břidlicových destiček na obličeji existují mladší analogie. Jak bylo zjištěno na barokním pohřebišti v Prostějově (ČIŽMÁŘ/ŠMID 2000, 94), v období baroka byly místo destiček používány střepy nádob. Význam křemenných valounů, uložených v počtu jednoho nebo dvou u kotníku zemřelého a pohřbeného na pražském hřbitově, zatím není objasněn. Vzhledem k tomu, že nalezené křemenné valouny pocházejí z místní terasy, není možné náhodný výskyt zcela vyloučit. Jejich počet a i poměrně velký rozměr však nutí k zamyšlení, zda nebyly do rakve uloženy záměrně. V případě hrobu H 255 však o určitém záměru pochybovat nelze. V každém rohu rakve, ve které leželo malé děvčátko, byl uložen obdélný kámen. V tomto případě kameny snad mohly sloužit k vyvážení rakve, zatím však nebyla zjištěna jakákoliv analogie na jiných archeologických nalezištích. Zbývá jen doufat, že v budoucnosti snad bude možné problém konzultovat s odborníky z Hebrejské university v Jeruzalémě, kde je uložena databáze židovských pohřebních zvyklostí z celého světa.

Vysokou informační hodnotu mají archeologickým výzkumem nově získané poznatky o pohřebním ritu židů na českém území, který byl dosud znám jen z písemných pramenů. Již teď je možné konstatovat, že ritus nebyl v praxi tak strohý a neměnný, jak se dosud předpokládalo. Hrobová výbava byla nalezena dokonce ve třech případech, a to textil z ovinutí hlavy, dvě kruhové přezky a zcela zkorodovaná drátěná čelenka. Obrovským překvapením bylo objevení hromadného hrobu (H 8) s částmi těl několika jedinců (obr. 5). Hromadný hrob obsahuje pozůstatky minimálně čtyř

Obr. 3. Štípané destičky z břidlice na očích zemřelého (foto K. Kozák, 1997).

Obr. 4. Valouny ležící u nohou zemřelého (foto K. Kozák, 1999).

Obr. 5. Hromadný hrob (foto K. Kozák, 1997).

osob, z toho nejméně dvou dětí (KUŽELKA 2002, 101). Kromě lidských zde bylo objeveno několik kostí zvířecích (fragment distální části levé kosti stehenní skotu *Bos taurus*, krkavčí kost *coracoid* slepice *Gallus gallus f. domestica*). Některé kosti nesly známky velkého žáru, další byly jen lehce opálené. Celý pohřeb byl uložen v dřevěné rakvi (0,6 x 1 m) v mělké jámě. Interpretace hrobu je velmi složitá, neboť se jedná o jev, který nemá

v prostředí židovské kultury analogii. Nejpravděpodobnějším vysvětlením neobvyklého uložení lidských pozůstatků v této schránce je pohřeb společně zemřelých jedinců při požáru domu. Při tehdejší sběru lidských ostatků mohlo dojít k omylu, kdy byly zvířecí kosti nerozpoznány a jako domněle lidské uloženy do dřevěné rakve. Z předchozích řádek tak jasně vyplývá škála interpretačních možností z jednoho jediného záchranného výzkumu.

Nález hřbitova ve Vladislavově ulici se stal impulsem pro Zdeňka Dragouna při jeho nové interpretaci pohřebiště z Bartolomějské ulice, které v roce 1936 prozkoumal Ivan Borkovský (DRAGOUN 2002). Zhruba dvě desítky hrobů autor výzkumu přičítal kupcům cizího původu bez bližšího etnického určení a datoval je do 9.–10. století. O 64 let později, na základě podobnosti některých jevů na obou hřbitovech, se Zdeněk Dragoun rozhodl přiřknout skupinu pohřbených na pohřebišti v Bartolomějské ulici právě židovské komunitě. Vedle stejné orientace uložení zemřelých je vodítkem k této interpretaci také použití kamenných obkladů hrobových jam. Kožešinové boty a čepice, jak podmíněně interpretoval sytou černohnědou hmotu kolem lebky a chodidel pohřbeného Ivan Borkovský (BORKOVSKÝ 1948, 479), je dle Z. Dragouna možné interpretovat jako pohřební oděv židů,² přítomnost záušnice v hrobovém inventáři zase připomíná zvyklosti sefardských židů z Iberského poloostrova (DRAGOUN 2002). Můžeme jen doufat, že další důkazy o možné spojitosti pohřebiště z Bartolomějské ulice s židovským etnikem časem přibudou.

Vzhledem k situaci, kdy je Židovská zahrada památkově chráněna a nelze tedy očekávat další větší plošné odkryvy na jejím území a větší přísun informací o samotném hřbitově, je nutné maximálně vytěžit výsledky okolních archeologických výzkumů. V současné době probíhá záchranný výzkum v prostoru staveniště Copa Centra a stanice metra Národní třída (tj. vně vlastního hřbitova). Byly zde nalezeny úlomky židovských náhrobků sekundárně využité jako stavební materiál (CYMBALAK 2009). Doufejme, že výsledky tohoto a s ním souvisejících drobných výzkumů přinesou poznatky zejména ke zpřesnění lokalizace, rozlohy a hranic hřbitova a poskytnou archeologické stratigrafie k dataci jeho založení i zániku, což je obojí nutné provést důslednou komparací písemných a archeologických pramenů. S přihlédnutím k poloze výzkumu ve Vladislavově ul. čp. 1390/II a 76/II v ploše hřbitova, kde byl stratigraficky hřbitovní horizont nejstarší antropogenní aktivitou, nebylo možné na tyto otázky odpovědět. Na základě historických písemných zpráv se například všeobecně předpokládá, že plocha hřbitova byla většinou panovníkem jednou dána a že po postupném zhoršování postavení židovské minority od prvních křížových výprav bylo těžké až nemožné dosáhnout jejího rozšíření. Nálezovými situacemi však tento předpoklad dosud ověřen není. Jistým vodítkem při zkoumání otázky, jak dlouho byl hřbitov využíván, může být i fakt, že na ploše hřbitova nedošlo k nasypávání plochy hřbitova tak, aby zde po vyčerpání kapacity hřbitova vzhledem k rituálním zásadám bylo možné dál pohřbívat, jak to nakonec bylo nutné na Starém židovském hřbitově na Starém Městě pražském. Odhad velikosti pražské populace židů ve středověku je v současné době předmětem historického bádání. Naposledy se k dané problematice vyjádřil Petr CHARVÁT (2009). Zatím je možné pouze nepřímo usuzovat, že hřbitov neexistoval déle než 200–300 let.

² Interpretace se však zdá být v rozporu s výše uvedenými tradičními pohřebními praktikami aškenázských židů. Rituál židů sefardských byl méně uniformní.

Pokud nebude vyvrácena hypotéza o době pohřbívání kratší než 200–300 let, vyvstává k řešení další problém. Kde může být v Praze další hřbitov, na kterém by se pohřbívalo po zániku pohřebiště v Bartolomějské ulici do doby vzniku Židovské zahrady. Zánik hřbitova v Bartolomějské je datován poměrně jednoznačně využitím plochy pohřebiště pro železářskou výrobu, v 11. století postupně ovládnuvší staroměstský břeh. Na zajímavosti tak nabývá otázka, zda hřbitov ve Vladislavově ulici vznikl před nebo po výstavbě staroměstské hradby Václavem I. ve 30. letech 13. století. Z literatury je zřejmé, že ve středověkých městech Evropy se židovské hřbitovy nacházely jak uvnitř prostoru obehnaného hradbami (Dijon), tak, a to zejména, mimo něj (Worms, York, Ennezat, Barcelona a další).

Výsledky dalšího z výzkumů Národního památkového ústavu Praha, provedeného na začátku roku 2009 ve sklepech domu čp. 52/II poskytují několik poznatků k ukončení pohřbívání v Židovské zahradě (PODLISKA/SELMÍ WALLISOVÁ 2009). Již při výzkumu ve Vladislavově ulici v letech 1997–99 bylo zřejmé, že keramika sídelního horizontu po zániku hřbitova náleží do poloviny 15. století. Vzhledem k velkému množství materiálu a ztrátě evidence při výbuchu v depozitáři NPÚ však zatím k jejímu zpracování nedošlo. Keramiku z malého výzkumu při stavbě výtahové šachty na dvoře čp. 52/II J. Podliska rovněž datoval zhruba k polovině 15. století (PODLISKA/SELMÍ WALLISOVÁ 2009, 32). Naskytá se zde otázka, zda král Vladislav II. nezrušil hřbitov, který již v podstatě nebyl funkční. V té době již začalo být pohřbíváno na Starém židovském hřbitově, jehož první pozemek byl získán na počátku 15. století, nejspíše v místech hrobu rabína Avigdora Kary, zemřelého v roce 1439. Můžeme jen litovat, že výzkum v čp. 52/II z roku 2009 byl malého rozsahu (jednalo se o rozšíření výtahové šachty), takže byly zjištěny jen části pěti hrobů, ve kterých se nacházely kosterní ostatky dětí ve věku 0–4 let a jedné asi čtyřiceti až padesátileté ženy. Poměrně výrazná koncentrace dětí na tomto malém prostoru může souviset s obdobnou koncentrací dětských pohřbů na sousední parcele zkoumané v roce 1999. Snad se tedy může jednat o místo v rámci hřbitova ve Vladislavově ulici vyhrazené dětem, tak jak tomu bylo v Yorku (LILLEY/STROUD/BROTHWELL/WILLIAMSON 1994, 336) a jak je zobrazeno na rytině z roku 1768 ze švýcarského Langnau (BLANCHARD/GEORGES/DE MECQUENEM 2009, 18).

V okolním středověkém osídlení tvoří zdejší židovský hřbitov s přilehlými židovskými domy specifický a cizorodý prvek (Vojtíšek 1919, 246sq.). Tuto enklávu je tak možné vzhledem k jejímu poměrně striktnímu charakteru, a lze předpokládat že i plošnému, vymezení samostatně zkoumat, což u jiných mikroregionů středověké Prahy možné není. Hřbitov jako součást této enklávy je výjimečnou lokalitou i z evropského hlediska, neboť zatím bylo zkoumáno a publikováno jen několik obdobných nalezišť.

Velký výzkum, který zdokumentoval 171 hrobů z období 11. století do roku 1391, proběhl ve Španělsku v letech 1945–46 na vrchu Montjuich u Barcelony (DURAN SANPERE/MILLAS VALLICROSA 1947, 231–259). Archeologický výzkum byl prováděn na místě, kde stálo původních 171 náhrobků. Všechny hroby byly orientovány směrem východ–západ. V některých sektorech tvořily hroby kompaktní řady. Hroby lze rozdělit do tří skupin podle typu, odpovídajícímu různému stáří a snad i různému původu pohřbených osob. Téměř senzací se stal zlatý prsten s židovskými nápisy a stříbrný prsten s arabským nápisem, stříbrné náušnice, dva zlaté prsteny s barevnými kameny a zlaté ozdoby z pokrývky hlavy. Vzhledem k pozdějším výzkumům ve Španělsku (Deza) se dnes ukazuje, že na hřbitovech sefardských židů se zemřelým dávala bohatší hrobová výbava než na území obývaném židy aškenázskými. V Deze byly objeveny v 57 zkoumaných hrobech 3 stříbrné prsteny, dvě měděné mince Enriqua IIa a 7 jehlic (CASANOVAS/RIPOLL 1983).

Rozsáhle publikován je pouze středověký židovský hřbitov z 12.–13. století v Yorku (Velká Británie), prozkoumaný v letech 1982–83, který je rovněž nejlépe zpracován. První historická zmínka o něm pochází z roku 1177, kdy bylo královským výnosem povoleno zřízení hřbitova za hradbami města. Ve městě však židé sídlili v té době již několik let. Stejně jako v případě jiných židovských hřbitovů je známa přesná datace zániku hřbitova v Yorku. Židé byli vyhnáni z Anglie královským výnosem Eduarda I. v roce 1290, v době celoevropských židovských pogromů.

Výzkum téměř 500 hrobů s vyhotovenou antropologickou analýzou zatím nemá v Evropě obdoby (LILLEY/STROUD/BROTHWELL/WILLIAMSON 1994). Pro hroby byla typická jednotná orientace sever–jih. Stejně jako v případě pražského hřbitova je zde patrná snaha o dodržení vzdálenosti mezi hroby v rámci zásady neporušitelnosti práva na posmrtný klid. Zvláštností jsou hroby dětí, které byly často pohřbeny po několika do jednoho hrobu, a dětské hroby byly soustředěny do jedné části hřbitova. Jistou zvláštností bylo také použití mnoha hřebíků a dalších kování při konstrukci dřevěných rakví, což je zvyk považovaný za poměrně novodobý. Tento názor bude zřejmě nutné změnit po zjištěních nejen v Yorku, ale i v Praze a Montjuichu. Naopak je typická naprostá absence

milodarů nebo jiných, náhodně přimíšených předmětů. Z tohoto důvodu je datace provedena pouze na základě písemných pramenů.

Jeden ze známějších výzkumů židovských pohřebišť proběhl na francouzské lokalitě ze 13.–14. století v Ennezat u Clermont-Ferrand v roce 1992 (PAREND 1995, 47). První zmínka o židech v Ennezatu pochází z roku 1283, poslední zmínky o komunitě jsou z roku 1394. Jejich odchod souvisí patrně s jejich vyháněním z Francie. Cílem výzkumu bylo ověřit případnou přítomnost pohřebiště, vymezit jeho hranice a získat doklady o židovském charakteru pohřebiště. Hroby byly orientovány ve směru východ–západ, v několika případech byla zaznamenána sezónní odchylka odpovídající slunečním posunům v různých ročních obdobích. Hroby byly seskupeny do alejí a skupin, jejichž význam není zatím jasný. Celkem bylo dosud objeveno 32 hrobů, z nichž 20 bylo výše popsaným způsobem prozkoumáno, s tím, že kosterní pozůstatky byly zachovány *in situ* a po výzkumu znovu zasypány.

Zvláště v Německu je výzkum židovských hřbitovů vzhledem k pohnuté historii první poloviny 20. století velmi citlivou otázkou a pokud dojde k nálezům židovských hrobů, potom se zřejmě tyto objevy příliš nepublikují. V poměrně rozsáhlém článku o historii židovského osídlení Trevíru se poněkud neurčitě autor zmiňuje o nálezů několika hrobů během archeologického výzkumu v oblasti Viehmarktplatzu, kde došlo k značným stavebním úpravám mezi lety 1987–1992 a následně k velkoplošným výkopům (CLEMENS 2004). V té době byla odkryta monumentální římská stavba spolu s lázněmi zvanými Viehmarktthermen. Jižně od nich byla prozkoumána plocha o rozloze asi 1000 m², na které bylo zachyceno osídlení z doby římské, narušené vícenásobnými mladšími zásahy. Mezi nimi byly nalezeny zbytky sedmi pohřbů, z nichž čtyři pohřbení měli nezahojené zranění úhozem v oblasti lebky, které bylo zřejmou příčinou rychlého úmrtí. Orientace těl pohřbených byla jihovýchodní, jak je zvykem v židovském ritu, tedy s pohledem upřeným k jihovýchodu, na Jeruzalém (CLEMENS 2004, 170). O poloze trevírského židovského hřbitova existovaly až do osmdesátých let 20. století jen matné představy. Uvažovalo se o jeho umístění jižně od Jüdemergasse, kde se začátkem 19. století nacházel významný, nadregionální dobytčí trh. Areál hřbitova původně ležel mimo hustěji obydlené části města a sloužil staré židovské komunitě. Zmínky o ní jsou již z roku 1066, ale určitě byla usazena již dříve. Jméno Jüdemergasse pochází z označení „*murus judeorum*“, tj. ode zdi, která kdysi obklopovala židovský hřbitov. V 19. století bylo v oblasti Jüdemergasse a Viehmarktstraße objeveno několik náhrobních kamenů, použitých již k dalším stavebním účelům. Nejstarší zmínka o hřbitově pochází ze 12. století, do té doby je datován i nalezený fragment náhrobního kamene (ibid.). Během pogromu v roce 1349 byl také zrušen židovský hřbitov v Trevíru, jak vidno ze stížností arcibiskupa Balduina městskému úřadu v Trevíru z roku 1351. Není však známo, kdy byl hřbitov definitivně zrušen. Nejmladší z nalezených náhrobních kamenů s datem 1373 svědčí o zdejších pohřbívání i po pogromu v r. 1349. V letech 1418–19 byli židé definitivně z Trevíru vyhnáni.

Do doby výzkumu ve Vladislavově ulici nebyl v Čechách zkoumán žádný židovský hřbitov, pouze na Moravě došlo ve dvou případech k nálezům židovských hrobů. V osmdesátých letech proběhl záchranný archeologický výzkum před Hlavním nádražím v Brně, většina terénu však byla zničena stavbou ještě před příchodem archeologů. Podařilo se zachytit zhruba 25 středověkých židovských hrobů, dokumentovaných v profilech nebo v nevelkých fragmentech, 4 byly odkryté plošně (PROCHÁZKA 2000, 87, 129). Během výzkumu v Šerhovní ulici v Prostějově bylo objeveno 43 kostrových hrobů ze 17.–18. století. V pravidelných hrobových jámách byli zesnulí pohřbíváni v natažené poloze na zádech, s rukama podél těla, v orientaci východ–západ. Doloženy byly zbytky dřevěných rakví, ve třech případech opatřené visacím zámkem. Osoby zde uložené měly na očích a ústech střepy keramických nádob a byly uloženy v dřevěných rakvích. Neobvyklý je nález ženy pohřbené spolu se dvěma novorozenci (ČIŽMÁŘ/ŠMID 2000, 94), neboť i novorozenec má právo na vlastní hrob.

Další průzkum židovských pohřebišť v Evropě je však víceméně znemožněn postojem židovských náboženských obcí, které odmítají jakýkoliv zásah na hřbitovech. Z těchto důvodů je zapotřebí pohřebišti z Nového Města věnovat maximální pozornost a snažit se z terénních situací vytěžit co nejvíce informací. Proto byl v letech 2005–2007 zpracován grantový projekt „Archeologický výzkum středověkého židovského hřbitova na Novém Městě pražském a jeho význam v evropském kontextu“ (GAČR, reg.č. 404/05/P292). Pozornost byla zejména věnována orientaci hrobů, poloze zemřelého, úpravě rakví a hrobové výbavě (nebo její absenci). Zároveň byla zkoumána povrchová úprava hřbitovů a otázka organizace hřbitova s případným využitím antropologických zjištění (např. problematika soustředění dětských hrobů do určité části hřbitova apod.).

Prostředkem k získání odpovědí na výše zmíněné otázky je vytvoření jednoduchého, ale především funkčního geograficko-informačního systému, který je nezbytným předpokladem k práci s větším množstvím dat. Na výsledky výzkumu tak můžeme hledět nejen z pozice historika, ale zároveň se zde naskytla možnost otestovat využití nových počítačových technologií. Pro tvorbu GIS byl vybrán MapInfo Professional 7.8 jako všestranný nástroj stolního mapování, který umožňuje provádět komplexní analýzu dat získaných archeologickým výzkumem. Tento software, plně kompatibilní s produkty Microsoft Windows XP i Microsoft Office, je snadno propojitelný s databází MS Access, která byla pro potřeby našeho výzkumu ve Vladislavově ulici vytvořena. Propojení plánové dokumentace s databází výzkumu umožnilo provádět prostorové analýzy zkoumané lokality. Databáze MS Access byla doplněna výsledky antropologického průzkumu (věk, pohlaví, další zjištění). Pomocí dotazů je možno sledovat jednotlivé atributy hrobů v prostorovém vyjádření.

Systému byly zadány následující dotazy:

Celkový plán – na tomto mapovém listu je výřez katastrální mapy a obrysy všech hrobových jam s čísly jednotlivých hrobů;

Exhumované hroby – zvýraznění archeologicky zkoumaných hrobů;

Orientace hrobů – při tvorbě celkového plánu byly zjištěny odchylky v orientaci hrobových jam;

Antropologický posudek – plán antropologicky zkoumaných hrobů (KUŽELKA 2002);

Pohlaví – zastoupení obou pohlaví na zkoumané ploše (obr. 6);

Věk – zastoupení různých věkových kategorií na zkoumané ploše (obr. 7);

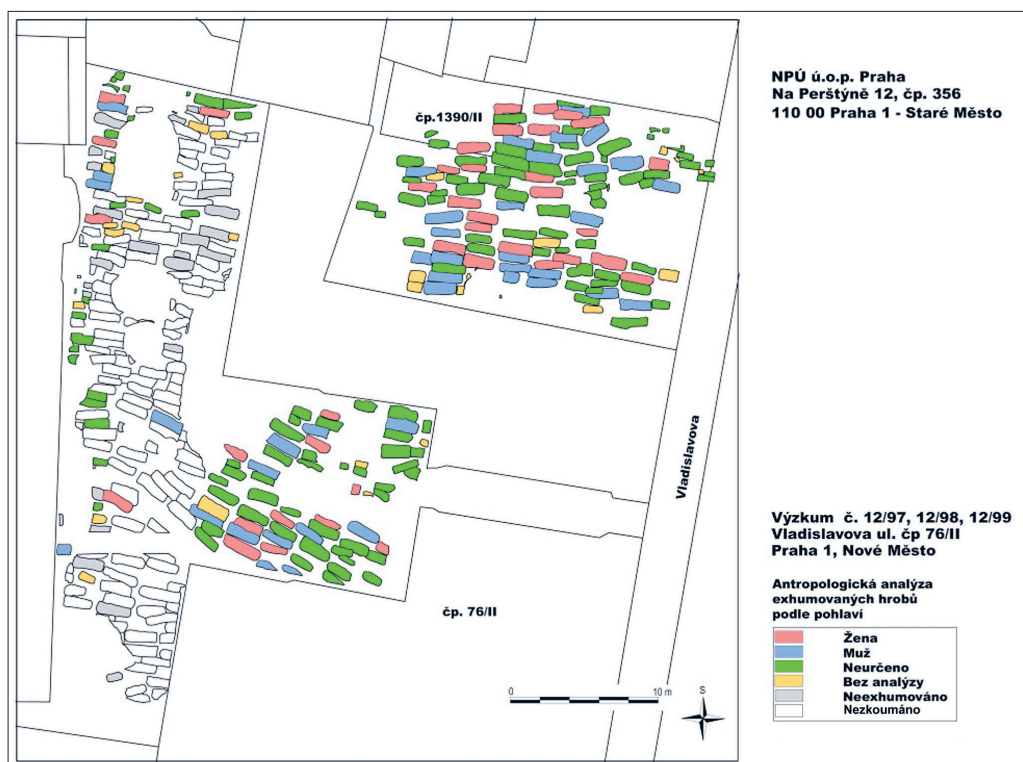
Výbava – hrobová výbava v exhumovaných hrobech;

Valouny a břídlíčkové destičky – valouny u nohou či rukou zemřelých, břídlíčkové destičky na očích a ústech zemřelých;

Kamenné obložení hrobových jam (obr. 8);

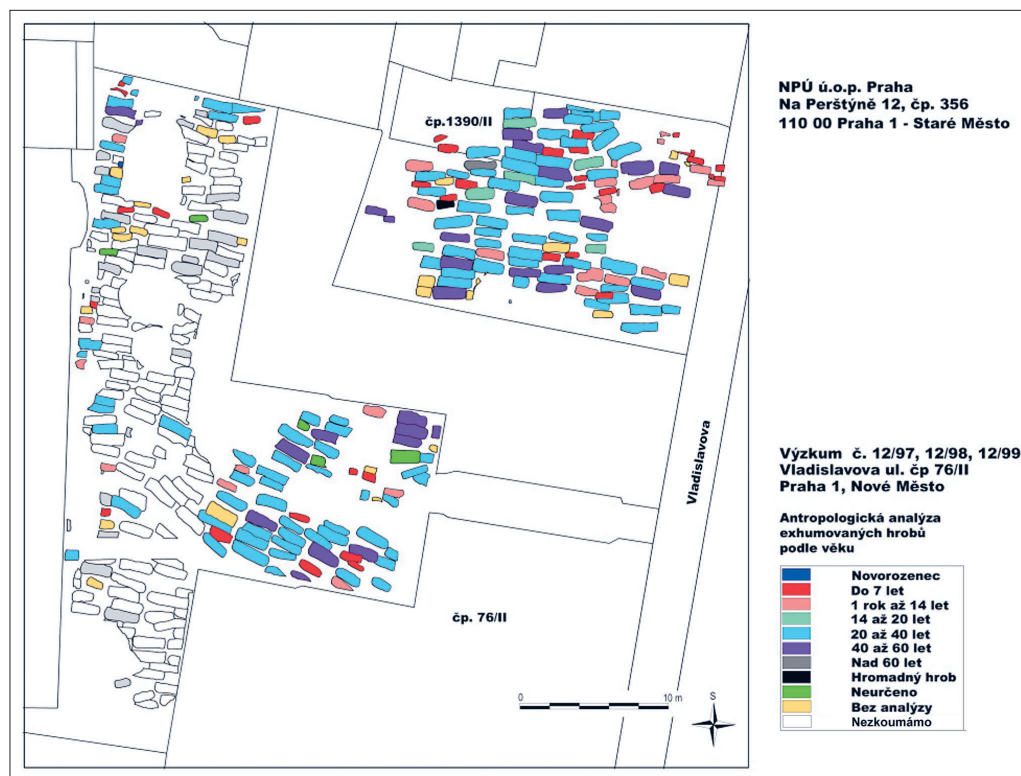
Rakve – plán hrobů s nalezenými zbytky rakví.

Ke každému archeologicky zkoumanému hrobu byla vybrána jedna fotografie, naimportována do databáze a přiřazena k příslušnému hrobu včetně jejího popisu. Program MapInfo umožňuje k jednotlivým objektům přidat odkaz na vybrané fotografie a následovně je zobrazit v samostatném okně.

Obr. 6. Určení pohlaví u jednotlivých hrobů (dle terénních podkladů a V. Kuželky zpracoval M. Kalíšek, 2009).

Obr. 7. Určení věku u jednotlivých hrobů (dle terénních podkladů a V. Kuželky zpracoval M. Kalíšek, 2009).

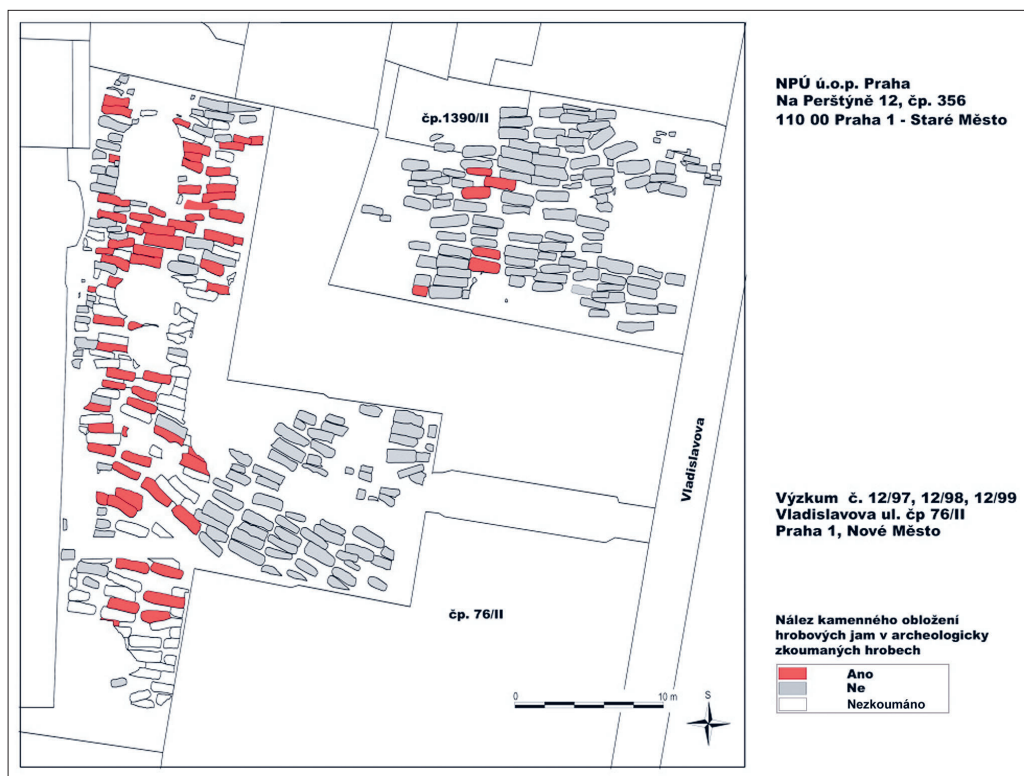

Aplikace GIS bezesporu mohou zpřístupnit a usnadnit využití výsledků terénních archeologických výzkumů tak, aby maximálně vyhovovaly potřebám širší archeologické veřejnosti. Proto je nutné vybrat vhodný software, který by byl zároveň „uživatelsky přívětivý“. Nelze opominout ani otázku možnosti spustit tyto aplikace na méně výkonných PC. Námi zvolený postup při zpracování výsledků archeologického výzkumu židovského pohřebiště je jedním z několika možných způsobů, jak naplnit výše zmíněné potřeby (SELMÍ WALLISOVÁ/KLEIN 2006). Vzhledem k vyhlášení kulturní památky „Bývalý židovský hřbitov, Vladislavova“ je počet hodnocených archeologických pramenů konečný a naštěstí je soubor dostatečně reprezentativní k provedení všech standardních analytických metod, se zárukou dostatku informací k provedení důkladného odborného zhodnocení tohoto unikátního archeologického naleziště.

*

Zkušenost židů se spolužitím se středověkou křesťanskou společností západní Evropy zanechala na obou stranách negativní vzpomínky. Křesťanská majoritní společnost viděla židy jako nepřátele, rozvracející a škodící jejich duchovnímu i každodennímu životu. V pozdějších židovských vzpomínkách toto období vyznívá jako nekonečný cyklus pronásledování a vyhánění (CHAZAN 2009, 277). Dnešní bádání již nabízí trochu jiný, poněkud vřelejší vzájemný vztah obou stran, k čemuž by měla přispět i judaistická archeologie, která nepochybně rozšířila pramenovou základnu pro výzkum života tehdejších židovských komunit prováděný až donedávna zejména na základě historických pramenů, a to především písemných (ze strany křesťanské velmi tendenčních) nebo zachovaných uměleckých děl (hlavně rituálních předmětů) či zachovaných staveb (synagogy, mikve a další). Není zcela jednoduché rozpoznat etnicitu archeologických památek, pokud jimi nejsou specifické rituální stavby. Přítomnost židů na určité lokalitě se však dá prokázat i nepřímo, a to absencí prasečích kostí, které jinak v kolekcích zvířecích kostí nalézáných ve středověkých městech převažují. Tento předpoklad byl využit při výzkumu Staronové synagogy v Praze, kde se právě prasečí kosti ve výplni sídelních objektů, zaniklých před výstavbou rané gotické synagogy, téměř nenacházely (DRAGOUN 2003, 261–262).

Již při konání výstavy „The Jews of Europe in the Middle Ages“ ve Špýru v letech 2004–2005 náleželo archeologickým výzkumům neopominutelné místo a příběh židů nepochybně nabyl plastičnosti (HAVERKAMP a kol. 2004). Jedním z posledních souhrnů nových archeologických objevů týkajících se této komunity (kromě na začátku zmíněného časopisu *Archéopages* n. 25) představuje vydání sborníku příspěvků ze setkání archeologů v Frankfurtu nad Mohanem v roce 2002 pod názvem „Jüdisches Alltagsleben im Lichte neuer archäologischer Funde“ (WAMERS/BACKHAUS 2004),

Obr. 8. Zjištěné kamenné obložení u jednotlivých hrobů (dle terénních podkladů zpracoval M. Kalíšek, 2009).

ve kterém je nutné vyzdvihnout shrnutí stavu dosavadních archeologických pramenů k historii středoevropských židů z pera Ole HARKA (2004).

Specifickou kategorií judaistické archeologie je průzkum zaniklých hřbitovů, jež jsou z pohledu věřících židů nedotknutelné, což přináší četné problémy nejen při samotném terénním výzkumu, ale i při publikování jejich výsledků. I tyto etické problémy budou rozebrány v samostatné sekci Cimetières et nécropoles na pařížské konferenci „Archéologie du Judaïsme en Europe“, která se bude konat v lednu 2010. Archeologický výzkum ve Vladislavově ulici, navazující na několik klíčových výzkumů evropských židovských hřbitovů, bude na této mezinárodní konferenci rovněž představen. Vzhledem ke stavu publikování je podobné setkání jedinečnou možností k porovnání výsledků archeologických výzkumů ze Španělska (Roquetes de Tàrega, Toledo a Lucena), z Francie (Ennezat, Châteauroux) a z Krymu. Jedině tak lze potvrdit, že rituální uniformita, charakteristická pro evropské komunity židů v poměrně dlouhém časovém období, je občas v jednotlivostech narušena drobnými odchylkami v čase a prostoru.

Ukončením archeologického výzkumu se otevírá další fáze bádání, která zároveň nikdy nekončí, neboť doufáme, že archeologie bude přinášet nové a nové prameny pro studium života menšin ve středověku včetně jejich snahy přežít v ne příliš přátelském světě. To nám umožňuje pochopit i problémy dnešní evropské společnosti při snaze o soužití a integraci nově vznikajících menšin a náboženských komunit.

LITERATURA

- BLANCHARD/GEORGES/DE MECQUENEM 2009 — Philippe BLANCHARD / Patrice GEORGES / Claude DE MECQUENEM: Le cimetière juif au Moyen Âge. Un lieu d'exclusion ?, *Archéopages* 25 Ségrégations, 2009, 16–25.
- BORKOVSKÝ 1948 — Ivan BORKOVSKÝ: Pohřebiště obchodníků z doby knížecí v Praze – I. *Slavia antiqua* 1, 1948, 460–484.
- BÖCHER 1992 — Otto BÖCHER: Der Alte Judenfriedhof zu Worms. Rheinische Kunststätten, Heft 148, Auflage 7.
- CASANOVAS/RIPOLL 1983 — Jorge CASANOVAS / Odile RIPOLL: Catálogo de los materiales aparecidos en la necrópolis Judaica de Deza (Soria), *Celtiberia* 65, 1983.
- CHARVÁT 2009 — Petr CHARVÁT: Pražští židé a první křížová výprava. *Archeologia historica* 34, 2009, 835–838.
- CHAZAN 2009 — Robert CHAZAN: Židé středověkého západního křesťanského světa (1000–1500). Praha 2009.
- CLEMENS 2004 — Lukas CLEMENS: Archäologische Beobachtungen zur trierer Judengemeine im Mittelalter. In: Synagogen, Mikwen, Siedlungen jüdisches Alltagsleben in Lichte neuer archäologischer Funde. *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt* 19, 2004, 165–178.
- CYMBALAK 2009 — Tomasz CYMBALAK: Copa Centrum Národní – výzkum zahájen. Publikováno dne 18. 08. 2009 na <http://www.archeopraha.cz>.
- ČIŽMĚŘ/ŠMID 2000 — Zdeněk ČIŽMĚŘ / Miroslav ŠMID: Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10.–16. století. *Archeologia historica* 25, 2000, 77–102.
- DRAGOUN 2002 — Zdeněk DRAGOUN: K otázce tzv. pohřebiště cizích kupců v Bartolomějské ulici na Starém Městě pražském. In: *Civitas et villa, Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*. Wrocław – Praha 2002, 235–240.
- DRAGOUN 2003 — Zdeněk DRAGOUN: Záchranný výzkum ve Staronové synagoze v Praze a posouzení jeho výsledků z hlediska etnického určení zdejšího osídlení. *Archaeologia historica* 28, 2003, 255–266.
- DURAN SANPERE/MILLAS VALLICROSA 1947 — A. DURAN SANPERE / Y. J. M. MILLAS VALLICROSA: Una necropolis Judai-ca en el Montjuich de Barcelona, *Sefarad* 7, 1947, 231–59.
- EHL/PÁŘÍK/FIEDLER 1991 — Petr EHL / Arno PÁŘÍK / Jiří FIEDLER: Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy. Praha 1991.
- HARCK 2004 — Ole HARCK: Die Archäologischen Funde zur Jüdischen Geschichte in Mitteleuropa – ein Überblick. In: Synagogen, Mikwen, Siedlungen jüdisches Alltagsleben in Lichte neuer archäologischer Funde, *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt* 19, 2004, 25–40.
- HAEVERKAMP a kol. 2004 — Alfred HAEVERKAMP / Javier CASTANO / Werner TRANSIER / Renate ENGELS / Pia HEBERER / Martha KEIL / Frederek MUSALL / Markus WENER 2004: The Jews of Europe in the Middle Ages. Kataloge of exhibition. Historisches Museum der Pfalz, Speyer 2004.
- KUŽELKA 2002 — Vítězslav KUŽELKA: Výsledky antropologického výzkumu ze středověkého židovského pohřebiště na parcelách čp. 1390/II a 76/II ve Vladislavově ulici v Praze. *Archaeologica Pragensia* 16, 2002, 99–118.
- LILLEY/STROUD/BROTHWELL/WILLIAMSON 1994 — J. M. LILLEY / G. STROUD / D. R. BROTHWELL / M. H. WILLIAMSON: The Jewish Burial Ground at Jewbury. *The Archaeology of York, Volume 12: The Medieval Cemeteries*, York Archaeological Trust, York 1994.
- LORENC 1973 — Vilém LORENC: Nové Město pražské. Praha 1973.
- PAREND 1995 — Daniel PAREND: „Le champ des juifs „ à Ennezat, un cimetière juif au Moyen Âge. In: *L'histoire en Auvergne, revue revue archéologique et historique* 2, 1995, 47–52.
- PODLISKA/SELMÍ WALLISOVÁ 2009 — Jaroslav PODLISKA / Michaela SELMÍ WALLISOVÁ: Nálezová zpráva. Záchranný archeologický výzkum Praha 1-Nové Město, Vladislavova 19, čp. 52/II, pč. 758, výzkum NPÚ, ú.o.p. v hl.m v Praze. Praha 2009.
- PROCHÁZKA 2000 — Rudolf PROCHÁZKA: Zrod středověkého města na příkladu Brna (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). *Mediaevalia archaeologica* 2, Brno a jeho region, 2000, 7–158.
- SELMÍ WALLISOVÁ/KLEIN 2006 — Michaela Selmí Wallisová / Denis Klein: Aplikace GIS při zpracování archeologického výzkumu v Židovské zahradě. *Archaeologica Pragensia* 18, 2006, 177–182.
- VOJTÍŠEK 1919 — Václav VOJTÍŠEK: Židovská ulice v Novém Městě pražském. In: *Z minulosti naší Prahy. Kapitoly z místopisu, zřízení a života města s 8 obr. přílohami*. Praha 1919, 241–248.
- WALLISOVÁ 1998 — Michaela WALLISOVÁ: První etapa výzkumu židovského hřbitova na Novém Městě pražském. Předběžná zpráva. *Archaeologica Pragensia* 14, 1998, 141–148.
- WALLISOVÁ 2002 — Michaela WALLISOVÁ: Předběžná zpráva o záchranném archeologickém výzkumu v letech 1997–2000 na židovském hřbitově ve Vladislavově ulici na Novém Městě pražském. *Archaeologica Pragensia* 16, 2002, 73–98.
- WAMERS/BACKHAUS 2004 — Egon WAMERS / Fritz BACKHAUS (Hrsg.): Synagogen, Mikwen, Siedlungen jüdisches Alltagsleben in Lichte neuer archäologischer Funde. *Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt* 19, 2004.

SUMMARY

The Jewish cemetery in Vladislavská street

Keywords — cemetery — burial ground — archaeological excavations — Jewish — Prague New Town — geographic-information system — grave

During 1997–2000 extensive excavations were undertaken in the area of so called Jewish garden in the Vladislavská street (nos. 1390/II and 76/II). The medieval Jewish cemetery, it was presumed, dated according to documentary evidence to 1254–1478, was after its abolishment completely devastated by later Post-medieval development and reburial of the remains was pursued up to the 18th century. Documents indicate that the area of the Jewish garden was cursorily situated amongst the Lazarská, Spálená, Jungmannova and Purkyňova streets. Since the plots of houses no. 1390/II and 76/II were proclaimed “The Jewish garden” cultural heritage monument, these excavations provided the first and last opportunity to examine and survey this area.

The excavation is unique, according to available information, in examining the original surface of the cemetery, which has never been performed in detail since it is not usually preserved.

Valuable information was gained concerning burial rites, which are known only from documentary sources. We can conclude that in praxis the rite was not so strict and rigid as formerly presumed. The excavation revealed anomalies not mentioned in written sources (plaster or slate sheets lining the grave pit, slate scutes on eyes or mouths, pebbles placed by the ankles, the use of nails on coffins, a mass grave etc.). Altogether 401 graves were found, some of them were left unexcavated in the yard of the house no. 72/II. The bodies were always placed in wooden coffins; the grave pits are dug tightly next to each other with clear attempt not to trespass into neighbouring graves. The graves are oriented west – east with the head to the west in the direction of Jerusalem; in many cases the orientation is slightly moved to northwest. Within the surrounding medieval settlement the Jewish cemetery with adjacent Jewish houses form a specific and extraneous element. Thanks to a relatively strict demarcation this enclave can be individually surveyed unlike other areas of medieval Prague. The site is unusual even from European point of view since few similar sites have been excavated and published so far. Comparative excavations were undertaken on some sites in Spain (Montjuich by Barcelona), in England (York) and in France (Ennezat at Clermont-Ferrand). In Bohemia no other Jewish cemetery has been excavated, but in Moravia Jewish graves were found in two cases – in front of the Main railway station in Brno and in Šerhovní street in Prostějov.

Further research of Jewish cemeteries in Europe is more or less precluded by the attitude of the Jewish religious communities, which forbid any interference to Jewish cemeteries. Therefore the cemetery excavation in the New Town is of great importance. A grant project was therefore realised for 2005–2007 “The archaeological excavation of the Jewish cemetery at the Prague New Town and its importance in a European context” (GAČR, reg. no. 404/05/P292). Further analysis should compare this excavation with other excavations in Europe, mainly regarding the burial rite. Attention is given to grave orientation, the position of the body, the coffin furnishings and the grave goods (or their absence). Also the surface alteration of the cemetery and the organisation of the cemetery is researched, with a possible use of the anthropological survey (for example the question of the children graves accumulation to a certain part of the cemetery etc.).

Figures

Fig. 1. The excavated plots in Vladislavská street.

Fig. 2. The stone lining of the grave pits.

Fig. 3. Split slate scutes on the eyes of the dead.

Fig. 4. Pebbles placed by the legs of the dead.

Fig. 5. A mass grave.

Fig. 6. The gender distribution.

Fig. 7. The age of the individuals in the graves.

Fig. 8. Stone lining of individual graves.

English by Linda and Patrick Foster

Příspěvek byl vypracován s použitím podkladů vytvořených za podpory grantového projektu GA - ČR 404/05/P292 (2005–2007) „Archeologický výzkum středověkého židovského hřbitova na Novém Městě pražském a jeho význam v evropském kontextu“.

PhDr. Michaela Selmi WALLISOVÁ, Ph.D.
Česká společnost archeologická
Nikoly Tesly 12, 160 00 Praha 6
selmi-wallisova@csarcheologicka.eu